

Судочинство за магдебурзьким правом у містах Чернігово-Сіверщини в XVII ст.

Доманова Г., Чернігівський Національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, Чернігів, Україна

Як відомо, на середину XIV ст. Чернігово-Сіверські землі втратили свою політичну самостійність, а протягом наступних двох століть поперемінно входили до складу Литви й Московського князівства. На початку XVII ст. Чернігово-Сіверщина частково повернулася до Речі Посполитої, яка за короткий час спромоглася запровадити там нові форми правління та судочинства. Насамперед стратегічно-важливі міста даного регіону (Стародуб, Чернігів, Ніжин, Мглин) у 20-х рр. XVII ст. отримали привілеї на магдебурзьке право і були звільнені від влади й суду над міщанами державців, намісників і воєвод, вони одержали самоуправління, податковий та судовий імунітет. Магістрати поставали як адміністративно-судові установи.

На думку О. Кістяківського, практичними посібниками у магістратських судах Лівобережжя у XVI – першій половині XVII ст. були кодекси Бартоша Гроїцького та Павла Щербича [1, с. 405–408]. Праці Б. Гроїцького були написані польською мовою, що значно вплинуло на поширення магдебурзького права на теренах Речі Посполитої. Вони мали практичне застосування в адміністративній та судовій системі магістратських міст, а також були підручниками права маючи науково-популярний характер [6, с. 99]. Найпопулярнішим трактатом Б. Гроїцького став «Порядок судів і справ міських права магдебурзького» («Porzadek sadow i spraw miejskich prawa majdeburskiego»), виданий у 1559 р. У тому ж таки XVI ст. він зазнав п'ять перевидань, XVII – 4, останнє ж видання побачило світ у 1760 р. [3, с. 92–93]. Традицію Б. Гроїцького щодо відтворення джерел магдебурзького права польською мовою продовжив П. Щербич. У 1581 р. він видав дві праці: «Саксонське зеркало або саксонське і магдебурзьке право, зібране в алфавітному порядку з латинських і німецьких зразків і точно та старанно перекладене польською мовою» («Speculum Saxonum albo prawo Saskie i Majdeburskie porzadkiem obiecadla z lacinskih i niemieckich egzemplarow zebrane, a na polski jezyk z pilnoscia i wiernie przelozone») та «Муніципальне право, тобто міське магдебурзьке право заново старанно і вірно перекладене з латинської та німецької на польську мову» («Jus Municipale to ius prawo miejskie Majdeburskie nowo z lacinskiego i z niemieckiego na polski jezyk z pilnoscia i wiernie przelozone») [6, с. 96; 3, с. 93].

Внаслідок Української національної революції середини XVII ст. у сфері судочинства відбулися суттєві зміни. Царський уряд, визнавши чинність магдебурзького права, тим самим санкціонував використання старих “законних” книг. Як зазначив Д. Багалій, “нових не було, й про зложенне їх ніхто навіть не думав: ані самі міщани, ані

гетьманський уряд, ані, розуміється, центральне московське правительство” [1, с. 407]. У магістратських судах поряд із німецькими «законними» книгами діяв Литовський Статут. У разі необхідності вони доповнювали один одного, хоча між ними були і певні протиріччя. Поступово Статут, Саксон та Порядок стверджувалися у судовій практиці міст Чернігово-Сіверщини. Статус міст Гетьманщини, які мали магдебурзьке право, регулювався збірниками М. Яскера¹, Б. Гроїцького та П. Щербича. Значна ж роль у врегулюванні правовідносин також належала рішенням магістратських судів і нормативним актам органів влади Гетьманщини [6, с. 348].

У другій половині XVII – першій половині XVIII ст. почали з’являтися переклади «правних книг» на «доступный русский язык», але вони були слабким відображенням «той редакционной деятельности, которая господствовала в Польше» [2, с. 250]. Гетьман І. Скоропадський універсалом від 16 травня 1721 р., наголошував на необхідності здійснити переклад «правних книг» на «руское наречіє» [7; 4, с. 145].

Використання згаданих збірників магістратами українських міст засвідчила Кодифікаційна комісія, яка взяла їх за основу в процесі впорядкування відповідних розділів “Прав, по которым судится малороссийский народ” [3, с. 95]. Хоча “Права” не були санкціоновані верховною владою і не набули юридичної сили, насамперед тому, що передбачали автономний статус Гетьманщини, вони значною мірою відобразили юридичні норми, що побутували на Лівобережній Україні у другій половині XVII – XVIII ст. [4, с. 163–164].

Кодекс містить окремих розділ “О магистрате или уряде гродском упривилиюванных и других, меньших городов, о судах их градских и о других должностях” [12, с. 452–461]. Як зауважив Д. Багалій, “зладжений він головно на основі Порядка й Саксона (причом переважають відкликування до першого з них), є в них одначе й місця зі Статуту” [1, с. 415]. Підрозділи “О суде магистратовом или градском” та “О почитании в суде градском судовых и приходящих персон, також и о штрафе за непочтение” дозволяють реконструювати організацію міського суду.

До його компетенції належав розгляд цивільних та кримінальних справ. Позов до міського суду міг подати як міщанин, так і представник іншого стану, однак одна із сторін обов’язково мала бути підвідомчою магістрату. У засіданні магістратського суду в разі, коли одну із сторін представляв козак, брали участь представники сотенної або полкової канцелярії [2, с. 251; 14, с. 21]. Магдебурзьке право визначало функції міських урядовців, відтак цивільно-адміністративні справи розглядали бурмистри та райці, кримінальні – вїйт і лавники. Натомість у “Правах” вказано, що в суді мають засідати всі урядовці на чолі з вїйтом “в полном ли числе оных или не в полном, толко б в магистрате от пяти ... персон меньше не было” [12, с. 453].

¹ М. Яскер – краківський міський писар, автор латинського перекладу магдебурзького права та Саксонського зеркала разом із глосами (1535 р.). Його твори використовували Б. Гроїцький та П. Щербич.

Склад магістратського суду змінювався в залежності від статусу позивача та характеру справи. Складність справи впливала на кількість магістратських урядовців, які приймали участь у засіданнях суду та наявність козацької старшини. Функції лавників могли виконували райці. Суд мав засідати щодня крім свят “по всяким челобитческим и криминальным делам, следуя оныя надлежащим правовым порядком”. Однак, “для отправления самонужнейших и времени нетерпящих дел”, суд міг зібратися і у вихідні дні.

Характер та зміст цивільних і кримінальних справ, що розглядалися магістратами, засвідчують записи у міських актових книгах. У них акуратно протоколювалося все, що відбувалося в суді, – розгляд судових позовів, допити свідків, винесення вироків. Міський суд найчастіше розглядав такі категорії цивільних справ, як суперечки за землю, спадщину, розподіл рухомого і нерухомого майна, стягнення боргів тощо.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. зусиллями Д. Міллера, М. Плохинського, В. Модзалевського та О. Лазаревського були оприлюднені «поточні» справи Стародубського магістрату за 1690 – 1722 рр., витяги із Стародубської міської книги 1664 – 1673 рр., актова книга Стародубського магістрату 1693 р., витяги з Ніжинських магістратських книг 1657 – 1674 рр. [8; 9, с. 1 – 121; 10, с.1–37; 11, с. 1–66]. Вони містять матеріали цивільних та кримінальних справ, а також нотаріальні записи, протоколи окремих судових засідань.

На певну увагу заслуговують кримінальні справи. Смерть вважалася найсуворішим покаранням, а звичайними формами страти були відсічення голови мечем та повішання [13, с. 121], могли застосуватися тортури, «присмалювання» розпеченим залізом [1, с. 436]. Литовський Статут відзначався середньовічною жорстокістю. Відтак, під час розгляду кримінальних справ, особливо вже наприкінці XVII – XVIII ст. можна побачити прояви звичаєвого права. У передмові до видання «Прав» О. Кістяківський зауважив, що звичай був не лише джерелом Зводу законів з якого були запозичені деякі положення, його було визнано «тем неписанным правом вообще, к которому судьи должны обращаться, когда писанное право не дает на данный случай ответа» [12, с. 107]. На це звертав увагу Д. Багалій, зазначаючи, що «будучи судьями сумління й переконання, вони, природна річ, готові були прихилитись на сторону звичаю в тім випадку, коли між ним і законом траплялись незгода» [1, с. 436].

У судових постановах Ніжинського магістрату другої половини XVII ст. під час розгляду кримінальних справ маємо посилення на Литовський Статут, «Саксонське Зерцало» та «Порядок». Відтак, 9 травня 1657 р. ніжинський магістратських суд у складі лентвійта О. Цурковського, а також «при битности панов Самойла Сухопаренка, судде, Григорию Кобылецкому, атамане, Кононе Мазниченку, асауле, zesланих од его милости пана Григория Гуляницкого, полковника нежинского, и при пану Петру Забеле, сотнику борзенскому» слухав справу за позовом прочан Ониса Максимовича, Тимофія Гриненка

та інших на циган Василя, Івана та Остапа з приводу крадіжки ними коней «з ночлегу за Борзною» [11, с. 14]. Вислухавши доводи обох сторін, «добре уваживши», магістратських суд скористався постановами Литовського Статуту, «о циганах писаного, прихилиючисе». Крадії були засуджені до смертної кари через повішання. Смертний вирок було виконано про що зроблений запис.

1 червня того ж таки 1657 р. розглядалася справа про згвалтування заміжньої міщанки Вовди Панасівни Василем Волошиним та Татарченком. Під час оголошення вироку міський суд апелював до 22-го артикулу 11-го розділу Литовського Статуту та 165-ї карти «Саксонського Зерцала» і засудив гвалтівників до смертної кари, «по присяженю на горле мечем карать декретом всказал». Але після оголошення смертного вироку потерпіла сторона оскаржила його, вимагаючи матеріального відшкодування. Суд, «ведлуг права в порядку права меского на карте 132-ой описаного» замінив смертну кару тілесним покаранням. Гвалтівникам, «забегаючи злой розпусты», мали відрізати по одному вуху та «в полку тутейшом не в кого и ништо их передержовать под горловим скаранем, не важилсе» [11, с. 25]. Втім, у 1693 р. Стародубський магістрат засудив І. Тарасова за згвалтування своєї дочки до смертної кари, зазначивши при цьому: «жеби при зобраню народа под час ярмарковий на пострах иним бил оний казиродник сегож числа мечем стятий» [5, с. 387; 13, с. 120].

4 травня 1674 р. у Ніжинському магістраті слухалася справа про забиття через пияцтво на смерть «шаблею» козака магістратського села Хороше Озеро Сидора Стрійциха [11, с. 65–66]. Заяву до суду на козака Гаврила Тарасенка подала дружина загиблого в якій клопоталася лише про матеріальне відшкодування для своїх дітей сиріт. Вона звернула увагу на те, що її покійний чоловік, «сходячи с сего света», пробачив при свідках свого «забойцу» Г. Тарасенка та просив про його помилювання. На суді Г. Тарасенко визнав свою провину, зазначивши, що між ним та загиблим стався спір який призвів до бійки. Скоєний ним злочин є ненавмисним. Втім, у винесенні вироку магістратський суд посилався на 3-й артикул 15-го розділу Литовського Статуту та засудив «забойцу на смерть, а також зобов'язав його сплатити зі свого майна вдові «головщицну» у розмірі 150 золотих. На жаль, суд не взяв до відомо слова загиблого та позивачки, удови Феньки Сидорихи щодо зміни вироку, а керувався лише буквою закону. Під час слухання даної справи у магістраті окрім ніжинського війта О. Цурковського, «рочного» бурмистра Д. Шмерлевича, райців та лавників «сего року на справах меских заседаючими», були присутні полковий суддя Ф. Завадський, городовий отаман В. Гуменський, полковий обозний Матвій Матвійович та козаки. Подібні справи зазвичай розглядалися лише у присутності козацької старшини та завершувалися винесенням смертних вироків.

Загалом, до магістратів надходили найрізноманітніші за характером судові позови як від магістратських підданих так і представників козацького стану, військових, які протоколювалися в міських актових книгах.

Джерела та література:

1. Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобічній Україні // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV – XVIII в. Львів, 1904. Ч. 2. – С. 386–442.
2. Багалей Д. Магдебургское право в городах Левобережной Малороссии // Труды Десятого Археологического съезда в Риге 1896. Москва, 1899. – Т. 1. – С. 245–255.
3. Гошко Т. Нариси з історії магдебурзького права в Україні XIV – XVII ст. Львів, 2002.
4. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право. Київ, 1996.
5. Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. Київ, 1959.
6. Кобилецький М. Магдебурзьке прав в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): Історико-правове дослідження. Львів, 2008.
7. Лазаревский А. Универсал гетмана Скоропадского о переводе «книг правних» на малорусский язык // Киевская старина. 1887. №. 9. С. 788–799.
8. Миллер Д. П., Плохинский М. М. Стародубского магистрата книга справ поточных (1690 – 1722) // Сборник Харьковского историко-филологического общества. Харьков, 1894. Т. 6. С. 259–274
9. Модзалевский В. Л. Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 г. Чернигов, 1913.
10. Модзалевский В. Л. Отрывки из Стародубской меской книги за 1664 – 1673 гг. Чернигов, 1911.
11. Отрывки из Нежинских магистратских книг 1657 – 1674 годов. Под ред. А. Лазаревского. Чернигов, 1887.
12. Права, по которым судится малороссийский народ. 1743. – Киев, 1879.
13. Резніков А. В. Магдебурзьке право: українські варіації на тему європейських традицій (історико-правовий нарис): Монографія. Луганськ, 2006.
14. Швидько Г. К. Органи міського самоуправління Гетьманщини та особливості документації їх канцелярій // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя, 1999. Вип. 7. С. 19–23.